

Marcin Jastrzębski*

PRAWO DO WOLNYCH WYBORÓW W AZERBEJDŻANIE W ŚWIETLE ORZECZNICTWA EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

RIGHT TO FREE ELECTIONS IN AZERBAIJAN IN THE LIGHT OF THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Abstract

The article provides an extensive analysis of the problem of the way how Azerbaijan implements international standards for free elections. The basic research mainly covers the jurisprudence of international bodies protecting individual rights, with a particular emphasis on the European Court of Human Rights and on the Council of Europe's Human Rights Commission, as well as the reports from observation missions of the OSCE elections of 2005 and 2010.

Keywords: Azerbaijan, democracy, human rights, right to free elections, parliamentary mandate, member of parliament

Wstęp

Najnowsza historia Azerbejdżanu jako suwerennego państwa zaczyna się 30 sierpnia 1991 r. w momencie ogłoszenia przez ten kraj deklaracji niepodległości. Od 1993 r. jest on częścią Wspólnoty Niepodległych Państw. Formalnie, zgodnie z konstytucją zaaprobowaną w referendum z 12 listopada 1995 r. i obowiązującą od 31 lipca 1997 r. (Konstytucja Republiki Azerbejdżanu z dnia 12 listopada 1995 r.; por. Brzeziński 2010: 223) Azerbejdżan jest państwem z demokratycznym ustrojem politycznym – republiką parlamentarną z prezydenckim systemem rządów (zob. szerzej Zalesny 2013: *in toto*; Siwiec, Baluk 2007: 200–223, Heinrich 2010: 10–25; Heinrich 2011: 2–5).

* Katedra Systemów Politycznych i Administracyjnych, Wydział Nauk o Polityce i Administracji, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, ul. ks. J. Poniatowskiego 12, 85-671 Bydgoszcz, e-mail: mjastrzebski@ukw.edu.pl, ORCID ID: 0000-0003-3403-261X

Jednak przynajmniej od połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. realny układ władzy opiera się *de facto* na jednym człowieku. Zmarły w 2003 r. prezydent Gejdar Alijew, były I sekretarz KC Komunistycznej Partii Azerbejdżanu, dokonał faktycznej koncentracji władzy w swych rękach poprzez ręczne sterowanie wszystkimi dziedzinami życia, dzięki czemu kontrolował sytuację polityczną i gospodarczą Azerbejdżanu. Dokonał on zawłaszczenia aparatu państwowego, obsadzając ważniejsze funkcje bliskimi sobie ludźmi. W październiku 2003 r. schedę po nim przejął jego syn Ilham Alijew, namaszczony przez ojca na stanowisko prezydenta kraju i zasadniczo kontynuujący jego sposób sprawowania władzy i prowadzenia polityki (Brzeziński 2010: 150–152; Siwiec, Baluk 2007: 204–208).

Jednocześnie Azerbejdżan dążył do legitymizacji swojej pozycji międzynarodowej, także poprzez przystępowanie do organizacji międzynarodowych. Jedną z nich była Rada Europy (RE), której 43 członkiem stał się 25 stycznia 2001 r. W tym samym dniu władze azerskie spełniły jeden z podstawowych wymogów członkostwa w RE – podpisały *Europejską Konwencję Praw Człowieka* (EKPC) wraz z protokołami dodatkowymi. Ratyfikacja tych aktów prawnych nastąpiła 15 kwietnia 2002 r. i od tego dnia zaczęły one obowiązywać w omawianym państwie (<https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/005> (21.11.2018)).

Głównym celem niniejszego artykułu jest porównanie regulacji i praktyki przeprowadzania wyborów w Azerbejdżanie na przykładzie wyborów parlamentarnych z 2005 i 2010 r. z międzynarodowymi standardami prawa do uczestnictwa w wolnych wyborach wynikającymi z art. 3 protokołu 1 do EKPC. Umożliwi to sformułowanie wniosków dotyczących członkostwa Azerbejdżanu w Radzie Europy i przestrzegania przez ten kraj podstawowych zobowiązań warunkujących członkostwo w tej organizacji międzynarodowej.

Dla realizacji postawionych celów konieczne będzie omówienie, w skrótej ze względu na charakter niniejszej publikacji formie, głównych uwarunkowań formalnych i faktycznych charakteryzujących azerski system polityczny, a następnie analiza orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) dotyczącego domniemanych naruszeń art. 3 prot. 1 EKPC.

System polityczny Republiki Azerbejdżanu

Formalnie azerski ustrój opiera się na zasadzie trójpodziału władzy: władza wykonawcza jest sprawowana przez prezydenta i rząd, władza ustawodawcza przysługuje zarówno rządowi, jak i parlamentowi. Są-

downictwo jest nominalnie niezależne od władzy wykonawczej i ustawodawczej. Składa się na nie Trybunał Konstytucyjny, Sąd Najwyższy, 6 sądów wyższych (apelacyjnych), 5 sądów ds. poważnych przestępstw, 86 sądów okręgowych i sądownictwo specjalne (zob. szerzej LaPorte 2016: 91–117).

Głową państwa azerbejdżańskiego jest prezydent wybierany na pięcioletnią kadencję w wyborach wolnych bezpośrednich, równych, wolnych i tajnych bezwzględną większością głosów. Początkowo mógł on być wybrany ponownie tylko na drugą kadencję, jednak po nowelizacji ustawy zasadniczej związanej z wynikiem referendum z dnia 18 marca 2009 r. jej zmiana doprowadziła do powstania tzw. dożywotniej prezydentury. W związku z tym możliwe jest wielokrotne powtarzanie kadencji oraz w praktyce dowolne jej przedłużenie (Brzeziński 2011: 137). Należy dodać, że oficjalne wyniki referendum budzą poważne wątpliwości co do ich rzetelności (za zmianą art. 101 Konstytucji głosowało oficjalnie 91,76% obywateli, przeciw 4,60%, głosów nieważnych oddano 3,64% (zob. *Protocol of the Central Election (Referendum) Commission*; wątpliwości zob. np. Kościński 2009).

Jako głowa państwa prezydent reprezentuje kraj na zewnątrz, stoi na straży jego niepodległości i integralności terytorialnej, gwarantuje wypełnianie zobowiązań wynikających z traktatów. Jest zwierzchnikiem sił zbrojnych i ma gwarantować niezawisłość władzy sądowniczej. Konstytucja przyznaje prezydentowi szerokie uprawnienia w zakresie władzy wykonawczej i teoretycznie w pewnym zakresie ustawodawczej. Wyznacza on termin wyborów do parlamentu, przedkłada budżet do zatwierdzenia przez parlament, we współpracy z władzą ustawodawczą mianuje i odwołuje premiera, ministrów (faktycznie powołuje samodzielnie radę ministrów i jej przewodni. Jest ona odpowiedzialna przed nim, a nie przed parlamentem), sędziów Sądu Najwyższego oraz dowódców sił zbrojnych i przedstawicieli dyplomatycznych, zawiera umowy międzynarodowe i przedkłada je do ratyfikacji parlamentu oraz podpisuje dekryty o ich ratyfikacji. Prezydent nie ma kompetencji do rozwiązania parlamentu przed końcem jego kadencji, ale przysługuje mu prawo weta w stosunku do jego ustaw (Brzeziński 2010: 137–138, 140 i nast.). Najwyższym organem wykonawczym prezydenta jest Gabinet Ministrów Republiki Azerbejdżanu, który jest całkowicie zależny i ściśle podporządkowany głowie państwa (Siwiec, Baluk 2007: 215).

Organem władzy ustawodawczej jest jednoizbowy parlament – Zgromadzenie Narodowe (*Milli Mejlis*), w skład którego wchodzi 125 deputowanych wybieranych na pięcioletnią kadencję w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, wolnych i tajnych i początkowo

mieszanych proporcjonalno-większościowych (100 mandatów w okręgach jednomandatowych i 25 z ogólnokrajowych list partyjnych), a od roku 2002 w wyborach całkowicie większościowych (Heinrich 2011: 4). Formalnie parlament jest niezależny od władzy wykonawczej. Jego kompetencje to m.in. zatwierdzanie nominacji urzędników publicznych, mianowanie sędziów nominowanych przez prezydenta, a nawet, czysto teoretycznie ze względu na wygórowane wymogi i skomplikowaną procedurę, postawienie prezydenta w stan oskarżenia za przestępstwo lub opróżnienie urzędu z powodu choroby psychicznej. *Milli Mejlis* ma prawo inicjatywy ustawodawczej oraz zatwierdzania budżetu państwa (Brzeziński 2010: 139–140). Jednak działalność zgromadzenia jest znacznie ograniczona poprzez enumeratywne wyliczenie 27 kompetencji w art. 94 azerskiej Konstytucji, a jego działalność ustawodawcza ma sprowadzać się do ustanowienia ogólnych zasad i nie może zawierać poleceń dla organów władzy wykonawczej i sądowniczej (art. 93 ust. 4 Konstytucji).

Stronnictwem dominującym przez cały czas istnienia współczesnego państwa azerskiego jest prezydencka partia Nowy Azerbejdżan (azer. *Yeni Azərbaycan Partiyası* – YA). Wygrywała ona wszystkie wybory parlamentarne, począwszy od 1995 r. Zdobywała w nich najczęściej bezwzględną większość mandatów, ale nawet jeżeli formalnie nie miała absolutnej przewagi większości (lata 1995/96, 2005), to wchodziła w koalicje z innymi fasadowymi stronnictwami proprezydenckimi (https://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_Azerbaijan, 11.12.2018). Silna władza prezydencka wspierana przez absolutną większość parlamentarną deputowanych wywodzących się z partii Nowy Azerbejdżan powoduje, że opozycja jest w Azerbejdżanie zmarginalizowana. W roku 2000 doszło do rozpadu największej partii demokratycznej opozycji – Ludowego Frontu Azerbejdżanu. Aktualnie najistotniejszą partią opozycyjną jest *Musawat* (Wolność), ale nie ma obecnie realnych szans na przejęcie władzy w państwie (Heinrich 2010: 13–15; 2011: 4, Cornell 2001: 122–126).

Dzięki utrzymującej się przewadze proprezydenckiej większości parlamentarnej, regulacjom prawnym dającym głowie państwa szerokie prerogatywy oraz nieformalnym powiązaniom i zależnością aparatu władzy od prezydenta uznaje się w literaturze przedmiotu, iż realnie system rządów w Azerbejdżanie ma charakter fasadowy i jest systemem hybrydowym lub wręcz autorytarnym (Siwiec, Baluk 2007; 2019; Brzeziński 2010: 150–152; Heinrich 2010: 12; 2011: 5; Meissner 2011: 9). Tę diagnozę potwierdzają liczne rankingi demokracji. Przykładowo w ostatnim zestawieniu organizacji Freedom House *Freedom in the World 2019*

Azerbejdżan uważany jest za państwo, które należy do kategorii „nie wolne” i otrzymał 11 punktów na 100 możliwych, co jest jednym z najgorszych wyników wśród klasyfikowanych krajów (<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/azerbaijan> (23.11.2018), (por. Forstmeier 2011: 10–16). Z kolei w rankingu *Democracy Index 2018* tytułowe państwo znajduje się na 149 miejscu (na 167 poddanych ocenie państw) i należy do grupy reżimów autorytarnych (https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy2018 (23.11.2018).

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach o naruszenie przez Azerbejdżan art. 3 prot. 1 EKPC

Pierwsza grupa 11 orzeczeń sądu strasburskiego dotyczących naruszenia art. 3 prot. 1 EKPC przez przedmiotowe państwo dotyczyła wyborów parlamentarnych z 2005 r. (Wyroki ETPC w sprawach *Namat Aliyev przeciwko Azerbejdżanowi*, *Abil przeciwko Azerbejdżanowi*, *Atakishi przeciwko Azerbejdżanowi*, *Hajili przeciwko Azerbejdżanowi*, *Karimov przeciwko Azerbejdżanowi*, *Kerimli i Alibeyli przeciwko Azerbejdżanowi*, *Kerimova przeciwko Azerbejdżanowi*, *Khanhuseyn przeciwko Azerbejdżanowi*, *Mammadov (nr 2) przeciwko Azerbejdżanowi*, *Oruyov przeciwko Azerbejdżanowi*, *Seyidzade przeciwko Azerbejdżanowi*). We wszystkich z nich Trybunał uznał, że władze tego państwa naruszyły prawo skarżących do udziału w wolnych wyborach, a dokładnie uniemożliwiły skorzystanie z biernego prawa wyborczego.

Pierwsze ze wspomnianych orzeczeń dotyczy skargi kandydata w wyborach na szereg nieprawidłowości, które wystąpiły w procesie wyborczym i na arbitralną procedurę ich badania. Pięć z wymienionych spraw odnosiło się do problemu niezarejestrowania, z różnych powodów, kandydatów skarżących (*Atakishi*, *Abil*, *Khanhuseyn*, *Oruyov*, *Seyidzade*). Cztery kolejne związane były ze zgłaszanymi nieprawidłowościami przy obliczaniu wyników wyborów, co zazwyczaj prowadziło do odwoływania zwycięstwa kandydatów opozycji w okręgach wyborczych (*Hajili*, *Kerimova*, *Kerimli i Alibeyli*, *Mammadov*). Ostatni z wyroków dotyczył głosowania w specjalnych obwodach głosowania przeznaczonych dla wojskowych (*Kerimov*).

Chronologicznie drugim wyrokiem, jednak ustalającym linię orzecznictwa Trybunału w większości spraw azerskich dotyczących naruszenia prawa do wolnych wyborów, było orzeczenie wydane 8 kwietnia 2010 r. w sprawie *Namata Aliyeva* (w bazie orzeczeń Trybunału HUDOC jest to wyrok klasyfikowany jako wiodący w stosunku do wszystkich

przedmiotowych orzeczeń mających status powtarzających się decyzji sądowych).

We wspomnianym orzeczeniu skarżącym był kandydat w wyborach parlamentarnych, który przegrał głosowanie w swoim okręgu wyborczym, jednak twierdził w skargach do Okręgowej i Centralnej Komisji Wyborczej, że na jego wynik mogły mieć wpływ różne nieprawidłowości. Były to według niego bezprawna ingerencja w proces wyborczy ze strony urzędników państwowych różnego rodzaju, w tym członków lokalnych władz wykonawczych i municypalnych, szefów instytucji i organizacji finansowanych przez państwo, dokonywana zarówno przed dniem wyborów, jak i w ich trakcie. Dodatkowo wskazywał on przypadki wielokrotnego głosowania, nękania obserwatorów, także przez policję, niedokładności i rozbieżności w protokołach wyborczych. Na poparcie swoich zarzutów skarżący przekazał komisjom wyborczym m.in. oryginały oświadczeń złożonych przez obserwatorów wyborów i nagrania audio. Okręgowa Komisja Wyborcza uznała przedmiotową skargę za bezpodstawną, a Centralna Komisja Wyborcza w ogóle nie odpowiedziała skarżącemu i wydała ostateczny protokół zatwierdzający ogólne wyniki wyborów w całym kraju. Także odwołania skarżącego do sądów apelacyjnego i najwyższego skutkowały oddaleniem jego roszczeń jako bezpodstawnych. Pierwszy z sądów orzekł o niedopuszczalności dowodów w formie kserokopii, ponieważ prawo krajowe wymagało przedstawienia oryginałów lub kopii poświadczonych notarialnie. Sąd Najwyższy podtrzymał decyzję sądu niższej instancji, mimo że skarżący wyjaśniał, że oryginalne oświadczenia złożono w Centralnej Komisji Wyborczej. Sąd Najwyższy uznał bowiem, że kandydat nie udowodnił faktu złożenia skargi do tego organu (Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev...*: § 9–29).

Trybunał, badając przedstawiony stan faktyczny, zauważył, że art. 3 prot. 1 EKPC nie gwarantuje prawa do wygrania wyborów, ale uznaje prawo skarżącego do swobodnego i skutecznego uczestniczenia w nich (Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev...*: § 75; Wyrok ETPC w sprawie *Gruzińska Partia Pracy...*: § 121). Zarzucane przez skarżącego nieprawidłowości, jeśliby się potwierdziły, były na tyle poważne, iż były w stanie udaremnić proces demokratyczny. Sąd strasburski skontrolował w swoim orzeczeniu, czy procedura ich badania była skuteczna i pozbawiona arbitralności. W jego ocenie Okręgowa Komisja Wyborcza, oddalając skargi Aliyeva, oparła się wyłącznie na oświadczeniach lokalnych urzędników wyborczych, a bezpodstawnie uznano za niewiarygodne bardziej szczegółowe i konkretne dowody przedstawione przez wnioskodawcę. Natomiast w ocenie ETPC Centralna Komisja Wyborcza

zignorowała, bez żadnego wyjaśnienia, odwołanie skarżącego (Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev...*: §83–84).

Odwołania wnioskodawcy do sądu apelacyjnego i Sądu Najwyższego również nie zostały odpowiednio rozpatrzone, co spowodowane było nadmiernym formalizmem w ocenie przedstawionych dowodów – oba sądy odrzuciły zeznania złożone pod przysięgą przez skarżącego, uzasadniając, że dostarczone kopie nie zostały należycie poświadczone (Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev...*: § 85). W związku z tym w przedmiotowym wyroku ETPC uznał, iż obowiązek zapobieżenia arbitralności, pierwotnie sformułowany w orzecznictwie strasburskim w związku z warunkami rejestracji kandydatów w wyborach, jest równie istotny we wszystkich sytuacjach, w których stawką jest skuteczność indywidualnych praw wyborczych (*Namat Aliyev* §72; *mutatis mutandis*, *Kovach przeciwko Ukrainie* § 55). Dla zapewnienia wymogu obiektywizmu władz odpowiedzialnych za administrację wyborczą konieczne jest działanie w sposób przejrzysty, co pozwala zachować jej bezstronność i niezależność od manipulacji politycznych (Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev...*: §73 i Wyrok ETPC w sprawie *Gruzińska Partia Pracy...*: § 101).

Trybunał podkreślił, że państwa mają pozytywne zobowiązanie w procesie wyborczym wynikające z art. 3 prot. 1 EKPC do podjęcia realnych, faktycznych kroków umożliwiających rozstrzygnięcie kwestii spornych wynikających z indywidualnych skarg podnoszących istnienie nieprawidłowości wyborczych oraz wystarczającego uzasadnienia decyzji w takich sprawach. Natomiast w omawianym przypadku zarzuty skarżącego nie zostały skutecznie rozpatrzone na szczeblu krajowym i oddalono je w sposób arbitralny (Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev...*: § 90–94).

W szeregu rozpatrywanych spraw azerskich Trybunał zauważył, że skarżącym nie przyznano wystarczających gwarancji proceduralnych chroniących przed arbitralnością administracji wyborczej wydającej decyzje o ich skreśleniu bądź niewpisaniu na listę kandydatów w wyborach (por. Kamiński 2015: 34–35). Zarówno Centralna Komisja Wyborcza, jak i sądy, rozpatrując odwołania niezarejestrowanych kandydatów, często nie informowały ich o rozprawach lub robiły to za późno, nie dopuszczały skarżących do konkretnych czynności, mimo iż byli oni uprawnieni do udziału w nich. Tym samym wymienione organy pozbawiały ich możliwości obrony swojego stanowiska, a sobie uniemożliwiały kompleksową ocenę zaskarżonych sytuacji. Sądy krajowe często działały wręcz niezgodnie z prawem i nie udzielały uzasadnionej odpowiedzi na skargi (Wyrok ETPC w sprawie *Atakishi...*: § 48; *Khanhuseyn* § 39–40; *mutatis mutandis*, *Namat Aliyev*, § 56).

W związku z tym konkluzja Trybunału co do przysługujących skarżącemu w przedmiotowym zakresie środków odwoławczych wyglądała często następująco: „ingerencja w prawa wyborcze skarżącego była niezgodna z normami wymaganymi na mocy Artykułu 3 Protokołu nr 1. W szczególności, wykluczenie skarżącego z kandydowania w wyborach nie było oparte na wystarczających i istotnych dowodach; procedury komisji wyborczej i sądów krajowych nie zapewniły skarżącemu wystarczających gwarancji przeciwko arbitralności; a decyzjom władz krajowych brakowało wystarczającego uzasadnienia i były one arbitralne” (Wyrok ETPC w sprawie *Atakishi...*: § 48; Wyrok ETPC w sprawie *Khanhuseyn...*: § 42; Wyrok ETPC w sprawie *Abil...*: § 40).

Władze krajowe formułowały różne uzasadnienia do oskarżeń, które miały legitymizować wykreślenie kandydatów opozycyjnych z list wyborczych. W chronologicznie pierwszej z azerskich spraw dotyczących naruszenia art. 3 prot. 1 do EKPC skarżący wraz z wnioskiem o rejestrację jego kandydatury w wyborach parlamentarnych złożył wymagane kodeksem wyborczym zobowiązanie o zakończeniu przez niego wszelkiej działalności zawodowej (w tym religijnej), niekompatybilnej z możliwością sprawowania mandatu parlamentarnego. Następnie zrezygnował on ze stanowisk w Kaukaskiej Radzie Muzułmanów i Islamskim Uniwersytecie w Baku. Jednak komisja wyborcza unieważniła rejestrację jego kandydatury, uzasadniając to faktem kontynuowania przez niego „zawodowej działalności religijnej”. Stanowisko to podtrzymały Centralna Komisja Wyborcza i sądy krajowe (Wyrok ETPC w sprawie *Seyidzade...*: § 6–15).

Trybunał strasburski stwierdził w tej sprawie naruszenie art. 3 prot. 1 EKPC, co wynikało z niedostatecznej ścisłości przepisów krajowego kodeksu wyborczego. Regulacja nie określała, czy wymienione unormowanie skutkuje pozbawieniem biernego prawa wyborczego, czy też ustanawia zasadę niepołączalności pewnych funkcji ze sprawowaniem mandatu parlamentarnego. Dodatkowo nie było w kodeksie wyborczym jakiegokolwiek definicji terminów „duchowny” i „zawodowa działalność religijna”, co pozwoliło władzom krajowym działać z nadmiernie dużą dowolnością i pozostawiło wiele miejsca dla arbitralnego stosowania tego ograniczenia (Wyrok ETPC w sprawie *Seyidzade...*: § 34–38).

W kolejnym przypadku zarejestrowanemu kandydatowi postawiono zarzut stosowania nieuczciwych metod zdobywania poparcia wyborców poprzez „kupowanie” głosów wyborczych. Zarzuty władz w tym przypadku okazały się oparte na niespójnych, czy wręcz nielogicznych dowodach – co prawda kandydat sfinansował remont infrastruktury w swoim przyszłym okręgu wyborczym – jednak jego tożsamość jako

fundatora tych inwestycji nie była powszechnie znana (Wyrok ETPC w sprawie *Orujov...*: § 55–58).

Trzem kolejnym kandydatom zarzucono bezpośrednio przekupywanie wyborców poprzez rzekome wręczenie sum pieniężnych, jednak dowody przedstawione w tych sprawach nasuwały szereg wątpliwości, a podczas procedowania tych spraw przed organami wyborczymi nie zapewniono obwinionym kandydatom należytego w nich udziału, natomiast działanie władz miało charakter arbitralny – m.in. nie przesłuchano świadków istotnych dla ewentualnego rozstrzygnięcia (Wyrok ETPC w sprawie *Khanhuseyn...*: § 36–42, Wyrok ETPC w sprawie *Abil...*: § 35–37, Wyrok ETPC w sprawie *Atakishi...*: § 44–49).

Następna grupa naruszeń prawa do wolnych wyborów w azerbejdżańskich wyborach parlamentarnych z 2005 r., stwierdzonych przez ETPC, dotyczyła unieważnienia wyników wyborów w sytuacji, gdy kandydaci opozycyjni odnieśli zwycięstwo w obwodach wyborczych. Decyzje krajowej administracji wyborczej uzasadniane były zgłaszanymi nieprawidłowościami przy obliczaniu wyników wyborów. Wykorzystywano tu jako pretekst niewielkie różnice w protokołach wyborczych i drobne nieścisłości. Powodowało to według władz niemożliwość ustalenia woli wyborców (Wyrok ETPC w sprawie *Hajili...*: § 6–14; Wyrok ETPC w sprawie *Kerimova...*: § 6–18, Wyrok ETPC w sprawie *Kerimli i Alibeyli...*: § 6–17; Wyrok ETPC w sprawie *Mammadov...*: § 6–21).

W opisywanych przypadkach w decyzjach o unieważnieniu wyników wyborów władze wyborcze nie podały żadnych powodów uzasadniających, że domniemane naruszenia zmieniły wynik wyborów. Nie rozważyły one nawet możliwości ponownego przeliczenia głosów po ustaleniu nieprawidłowości. Ponadto azerbejdżański kodeks wyborczy zakazywał unieważniania jakichkolwiek wyników wyborów na podstawie stwierdzenia nieprawidłowości popełnionych na rzecz kandydatów, którzy przegrali wybory. Ani administracja wyborcza, ani sądy krajowe nie próbowały ustalić w przedmiotowych sprawach, na korzyść których kandydatów działały rzekome nieprawidłowości. W rezultacie doprowadziło to do sytuacji, w której decyzje komisji wyborczych o unieważnieniu wyborów były podjęte arbitralnie, bezpodstawnie i stanowiły oczywiste naruszenie procedury ustanowionej przez krajowe prawo wyborcze. Decyzje te arbitralnie naruszyły prawa wyborcze skarżących, pozbawiając ich korzyści z wyboru do parlamentu. Władze krajowe wykazały również brak troski o integralność i skuteczność procesu wyborczego, co było niezgodne z duchem prawa do wolnych wyborów (Wyrok ETPC w sprawie *Kerimova...*: § 50–53, Wyrok ETPC w sprawie *Haji-*

li...: § 49–56; Wyrok ETPC w sprawie *Kerimli i Alibeyli*...: § 37–41; Wyrok ETPC w sprawie *Mammadov*...: § 54–60).

Ostatni z wyroków związanych z wyborami 2005 r. dotyczył niezgodnego z prawem krajowym powołania specjalnych wojskowych lokali wyborczych. Zgodnie z przepisami azerbejdżańskiego kodeksu wyborczego personel wojskowy, co do zasady, głosuje w zwykłych lokalach wyborczych. Jednak tam, gdzie jest to niepraktyczne, możliwe jest utworzenie wojskowych lokali wyborczych w sytuacji, gdy spełnione zostały trzy warunki: jednostka znajduje się poza zaludnionym obszarem, dojazd transportem publicznym do lokalu wyborczego zajmuje ponad godzinę, a łączna liczba zainteresowanych żołnierzy przekroczyła 50. Skarżący, kandydat w wyborach parlamentarnych w 2005 r., złożył skargę do komisji wyborczej i sądów krajowych, że w jego okręgu wyborczym utworzono specjalne wojskowe punkty głosowania, mimo że warunki ustawowe nie zostały spełnione, ponieważ odnośne jednostki znajdowały się na zaludnionym obszarze, w odległości krótkiego spaceru od zwykłych lokali wyborczych. Jego skarga i późniejsze odwołania do sądów krajowych zostały odrzucone (Wyrok ETPC w sprawie *Kerimov*...: § 6–18).

ETPC, przywołując swoje wcześniejsze orzecznictwo, stwierdził, że naruszenie krajowych przepisów prawnych takie jak w niniejszej sprawie mogło mieć poważny wpływ na ważność wyborów jako całości. Według Trybunału było oczywiste, że wybory w obu przedmiotowych lokalach wyborczych zostały przeprowadzone niezgodnie z obowiązującym unormowaniem i były bezprawne. Fakt, że wyniki z tych lokali wyborczych zostały następnie uwzględnione przez władze wyborcze i połączone z uprawnionymi głosami oddanymi w innych lokalach wyborczych, miał znaczący wpływ na ogólny wynik wyborów, co podważyło integralność całego procesu wyborczego w okręgu wyborczym wnioskodawcy i skutkowało naruszeniem art. 3 prot. 1 EKPC (Wyrok ETPC w sprawie *Kerimov*...: § 47–49). Dodatkowym argumentem obciążającym władze krajowe w niniejszej sprawie były konkluzje obserwatorów procesu wyborczego OBWE, którzy uznali, że tworzenie wojskowych obwodów głosowania, niezgodnie z wymogami prawa krajowego, nie miało charakteru jednostkowego, ale było częste, wręcz sprawiało wrażenie naruszenia systemowego, a warunki głosowania w owych lokalach wyborczych wyraźnie sprzyjały kandydatom strony rządowej (Raport OSCE/ODHIR z 7.11.2006).

Kolejne wyroki ETPC dotyczą naruszeń biernego prawa wyborczego dokonanych przez władze azerbejdżańskie podczas kolejnych wyborów parlamentarnych z 7 listopada 2010 r. Wśród dwunastu wydanych dotychczas orzeczeń odnoszących się do tego problemu (wszystkie

sprawy zostały przez Azerbejdżan przegrane), osiem odnosiło się do takiego samego sposobu eliminowania kandydatów – poprzez arbitralne, nieuzasadnione żadnymi dowodami negowanie prawdziwości zebranych przez nich podpisów poparcia (Wyroki ETPC w sprawach: *Bagirov przeciwko Azerbejdżanowi*, *Gaya Aliyev przeciwko Azerbejdżanowi*, *Gasimli przeciwko Azerbejdżanowi*, *Mammadli przeciwko Azerbejdżanowi*, *Soltanov przeciwko Azerbejdżanowi*, *Tahirov przeciwko Azerbejdżanowi*, *Vugar Aliyev przeciwko Azerbejdżanowi* oraz *Annagi Hajibeyli przeciwko Azerbejdżanowi*). W pozostałych sprawach przedmiotem skargi był szereg różnorodnych nieprawidłowości, do których rzekomo doszło w trakcie i/lub przed dniem wyborów w różnych okręgach wyborczych (Wyroki ETPC w sprawach: *Aslan Ismayilov przeciwko Azerbejdżanowi*, *Gahramanli przeciwko Azerbejdżanowi*, *Samadbayli przeciwko Azerbejdżanowi*, *Shukurov przeciwko Azerbejdżanowi*).

Sprawa Tahirova (i siedem wyżej wymienionych podobnych) dotyczyła skargi o arbitralną odmowę rejestracji niezależnych i opozycyjnych kandydatów w wyborach parlamentarnych w 2010 r. Skarżący zgłosili swoje kandydatury. Zgodnie z wymogami formalnymi kodeksu wyborczego konieczne było zebranie ponad 450 podpisów wyborców poparcia, aby można było zarejestrować kandydata. Skarżący zebrali stosowną ilość sygnatur i przekazali je Okręgowej Komisji Wyborczej.

Administracja wyborcza stwierdzała, że ma podejrzenia dotyczące prawdziwości zbierania bądź/i prawdziwości części sygnatur. Następnie komisja wyborcza zaczynała badanie ważności popierających podpisów kandydatury skarżących. Stosowano tu m.in. przesłuchania osób składających podpisy czy powoływano tzw. ekspercką grupę roboczą, która dokonywała weryfikacji sygnatur. Regułą było, że kandydaci, którym kwestionowano legalność części podpisów poparcia, byli informowani o wspomnianych procedurach kontrolnych *post factum*, mimo prawnie zagwarantowanej możliwości uczestnictwa w nich. Nie dawało to im żadnej możliwości odniesienia się do zarzutów. Następnie krajowa administracja wyborcza odmawiała rejestracji kandydatur, uznając, iż wiele podpisów było nieważnych, rzekomo z powodu złożenia kilku sygnatur przez tę samą osobę lub z powodu niekompletności informacji na temat odpowiednich adresów wyborców.

Skarżący składali następnie odwołania do Centralnej Komisji Wyborczej oraz do sądów Apelacyjnego i Najwyższego. Organy te potwierdzały decyzje komisji okręgowych i odrzucały apelacje jako nieuzasadnione, bez szczegółowego zbadania argumentów skarżących oraz bez dopuszczenia do udziału w procesie oceny podpisów zainteresowanych, mimo istnienia takiego wymogu w kodeksie wyborczym (Wyrok ETPC

w sprawie *Tahirov*...: § 7–22; Wyrok ETPC w sprawie *Bagirov*...: § 5–19; Wyrok ETPC w sprawie *Gaya Aliyev*...: § 6–19; Wyrok ETPC w sprawie *Gasimli*...: § 5–19; Wyrok ETPC w sprawie *Mammadli*...: § 6–15; Wyrok ETPC w sprawie *Soltanov*...: § 6–19; Wyrok ETPC w sprawie *Vugar Aliyev*...: § 6–18; Wyrok ETPC w sprawie *Annagi Hajibeyli*...: § 7–20).

Trybunał strasburski uznał, że wymóg odbioru 450 podpisów poparcia dla kandydata służył uzasadnionemu celowi zmniejszenia liczby kandydatów o minimalnych możliwościach wyboru. ETPC zbadał również, czy procedura sprawdzania zgodności z przedstawionym powyżej wymogiem została przeprowadzona w analizowanych sprawach w sposób zapewniający wystarczające zabezpieczenie przed arbitralnością decyzji, zgodnie z kodeksem wyborczym w Azerbejdżanie.

Mimo iż odmowa rejestracji kandydatury skarżących wynikała z ustaleń dotyczących rzekomej nieautentyczności podpisów popierających, rząd nie dostarczył ETPC konkretnych informacji o kwalifikacjach ekspertów grupy roboczej, którzy badali arkusze z podpisami wnioskodawcy. Eksperti ci doszli do wniosku, że istniało prawdopodobieństwo, że część podpisów było nieautentycznych. Jednakże nie zażądali dalszego dochodzenia, mimo że przepisy dotyczące grup roboczych komisji wyborczych przewidywały taką możliwość. Trybunał uznał zatem, że wnioski komisji wyborczych były arbitralne, a skarżących pozbawiono możliwości zakwestionowania decyzji administracji wyborczej negujących autentyczność podpisów. Dodatkowo procedura weryfikacji podpisów popierających kandydatury skarżących została przeprowadzona bez zapewnienia wystarczających gwarancji proceduralnych, mimo iż takie gwarancje zawierało prawo wyborcze. Ponadto wszystkie organy odwoławcze, w tym sądy krajowe, nie zajęły się żadnym z uzasadnionych argumentów przedstawionych przez skarżących ani nie przedstawiły w swoich decyzjach właściwego uzasadnienia.

W związku z tym ETPC podkreślił, że „każda gwarancja zapisana w akcie prawnym jest bez znaczenia, jeżeli pozostaje tylko na papierze, tak jak wtedy, gdy właściwe organy krajowe, którym powierzono przeprowadzenie procedur wyborczych, systematycznie nie przestrzegają tych zabezpieczeń w sytuacjach, dla których zostały one zaprojektowane. Fundamentalnym następstwem rządów prawa jest stwierdzenie, że prawa zapisane w aktach ustawodawczych muszą być skuteczne i praktyczne, a nie teoretyczne i iluzoryczne” (Wyrok ETPC w sprawie *Tahirov*...: § 66–67; Wyrok ETPC w sprawie *Bagirov*...: § 37; Wyrok ETPC w sprawie *Gaya Aliyev*...: § 45; Wyrok ETPC w sprawie *Gasimli*...:

§ 37; Wyrok ETPC w sprawie *Mammadli...*: § 31; Wyrok ETPC w sprawie *Soltanov...*: § 45; Wyrok ETPC w sprawie *Vugar Aliyev...*: § 36).

Trybunał uznał zatem, że postępowanie azerbejdżańskich organów wyborczych i sądów ujawniło rażąco brak prawdziwej troski o przestrzeganie praworządności i ochronę integralności wyborów oraz że skarżącym nie zapewniono wystarczających zabezpieczeń, aby zapobiec arbitralnej decyzji, odmawiając rejestracji kandydatów na parlamentarzystów (Wyrok ETPC w sprawie *Tahirov...*: § 70–72; Wyrok ETPC w sprawie *Bagirov...*: § 38; Wyrok ETPC w sprawie *Gaya Aliyev...*: § 46; Wyrok ETPC w sprawie *Gasimli...*: § 38; Wyrok ETPC w sprawie *Mammadli...*: § 32; Wyrok ETPC w sprawie *Soltanov...*: § 46; Wyrok ETPC w sprawie *Vugar Aliyev...*: § 37).

Specyficznym wyrokiem wśród należących do omawianej grupy jest orzeczenie ETPC w sprawie Annagiego Hajibeyli. Pierwotnie jego skarga dotyczyła naruszenia art. 3 prot. 1 EKPC w podobnych okolicznościach faktycznych, ostatecznie trybunał strasburski zasądził naruszenie przez władze krajowe zarówno wspomnianego przepisu, jak i art. 34 Konwencji z powodu utrudniania przez organy krajowe korzystania z prawa do składania skargi do ETPC. W trakcie przeszukania biura adwokata skarżącego, w niezwiązanej z nim sprawie, doszło do zajęcia akt sprawy pana Hajibeyli dotyczących jego wniosku do Trybunału. Po tym fakcie ani on, ani jego adwokat nie mieli dostępu do materiałów dotyczących wniosku skarżącego przez okres 76 dni. Według Trybunału pozbawienie skarżącego kopii akt sprawy przez organy państwowe, dokonane z jakiegokolwiek powodu, stanowiło ingerencję w integralność postępowania sądowego i wymagało poważnego uzasadnienia i ewentualnych środków wyrównawczych, jeżeli miałyby to zostać uznane za dopuszczalne, tym bardziej, że władze krajowe wiedziały lub powinny były wiedzieć, że adwokat skarżącego reprezentował wielu klientów przed ETPC. Sąd strasburski dobitnie podkreślił w przedmiotowym rozstrzygnięciu, że sam fakt, że skarżący i jego adwokat zostali pozbawieni dostępu do ich akt sprawy przez długi okres, bez uzasadnienia ani żadnych środków wyrównawczych, sam w sobie stanowił nadmierną ingerencję w integralność postępowania i poważną przeszkodę dla skutecznego wykonywania prawa skarżącego do skargi indywidualnej z art. 34 EKPC (Wyrok ETPC w sprawie *Annagi Hajibeyli...*: § 76–78)

Trybunał strasburski w uzasadnieniach do analizowanych wyżej wyroków powoływał się również na raport OBWE dotyczący wyborów parlamentarnych z dnia 7 listopada 2010 r. w Azerbejdżanie. Zgodnie z nim większość z 175 skarg otrzymanych przez Centralną Komisję Wyborczą kwestionujących decyzje odmowne o rejestracji kandydatów

(dotyczyły one ponad 1/10 kandydatów), dokonane przez lokalne komisje, zostało odrzuconych bez należytego rozpatrzenia. Wyrażono w nim istotne wątpliwości co do bezstronności okręgowych komisji wyborczych, przejrzystości procesu rejestracji i odmowy rejestracji kandydatów z powodu drobnych błędów technicznych (Raport OSCE/ODHIR z 7.11.2010). Sam ETPC po przedmiotowych wyborach w 2010 r. otrzymał około 30 skarg złożonych przez kandydatów kwestionujących proces rejestracji, a w szczególności unieważnienie podpisów ich popierających.

Cztery kolejne rozstrzygnięcia ETPC w sprawach elekcji parlamentarnej w Azerbejdżanie w 2010 r. dotyczą szeregu domniemych nieprawidłowości w procesie wyborczym. Katalog zarzutów podnoszonych w tych sprawach był prawie identyczny z formułowanymi wcześniej przez Namata Aliyeva w odniesieniu do wyborów z 2005 r. Co istotne, w czterech analizowanych sprawach liczba skarżących i ostatecznie poszkodowanych naruszeniem art. 3 prot. 1 EKPC sięgnęła 27. Złożyli oni prawie identyczne skargi do odpowiednich okręgowych komisji wyborczych. Skarżyli się na różnego rodzaju nieprawidłowości, w tym między innymi na ingerencję w proces wyborczy urzędników publicznych, prowadzenie nielegalnej kampanii wyborczej przez kandydatów porządkowych, utrudnianie pracy i zastraszanie obserwatorów wyborczych, oddawanie więcej niż jednego głosu i wielokrotne głosowanie przez te same osoby, nieprawidłowości w wypełnianiu protokołów wyborczych, nieprawidłowe procedury liczenia głosów, niespójności w obwodowych wynikach wyborów wskazujące na fałszywie zawyżoną frekwencję wyborczą itd. Na poparcie swoich zarzutów skarżący przedstawili różnego rodzaju dowody dokumentujące konkretne przypadki zgłoszonych nieprawidłowości, w tym oświadczenia obserwatorów wyborczych, nagrania wideo i zdjęcia. Ich skargi zostały oddalone przez Centralną Komisję Wyborczą i przez sądy krajowe jako bezpodstawne (Wyrok ETPC w sprawie *Aslan Ismayilov*...: § 6–10; Wyrok ETPC w sprawie *Gahramanli*...: § 6–32; Wyrok ETPC w sprawie *Samadbayli*...: § 6–10; Wyrok ETPC w sprawie *Shukurov*...: § 6–11).

Według Trybunału w przedmiotowych sprawach wnioskodawcy przedstawili bardzo poważne zarzuty ujawniające oczywisty brak przeprowadzenia wolnych i uczciwych wyborów w ich okręgach wyborczych. Potwierdzały to zarówno dowody przedstawione przez nich w poszczególnych sprawach, jak i w sposób pośredni, opis najczęstszych problemów zidentyfikowanych podczas procesu wyborczego, dokonany przez obserwatorów OBWE (Raport OSCE/ODHIR z 7.11.2010). Ocena tych dowodów przeprowadzona przez Centralną Komisję Wyborczą i sądy nie była jednak adekwatna i wyczerpująca, a często niezgodna z uregu-

lowaniami krajowymi. Co więcej, Trybunał Konstytucyjny przedwcześnie potwierdził zgodność z prawem wyników wyborów w całym kraju, podczas gdy skarżący nadal byli w trakcie procesu apelowania od decyzji władz krajowych i nie wyczerpali wszystkich przewidzianych prawem terminów i możliwości działania.

ETPC ocenił, że postępowanie komisji wyborczych i sądów ujawniło oczywisty brak jakiegokolwiek prawdziwej troski o zwalczanie domniemanych przypadków oszustwa wyborczego i ochronę prawa wnioskodawców do kandydowania w wyborach. Dodatkowo podkreślił, że odsetek członków partii rządzących we wszystkich komisjach wyborczych, w tym w centralnej, był w 2010 r. szczególnie wysoki. Był to jeden z czynników systemowych przyczyniających się do nieskuteczności badania przez administrację wyborczą skarg dotyczących omawianej elekcji (Wyrok ETPC w sprawie *Aslan Ismayilov...*: § 20–21; Wyrok ETPC w sprawie *Gahramanli...*: § 71–88; Wyrok ETPC w sprawie *Samadbayli...*: § 23–24; Wyrok ETPC w sprawie *Shukurov...*: § 19–20).

Zakończenie

Analiza treści wyroków ETPC dotyczących prawa do wolnych wyborów w Azerbejdżanie wyraźnie potwierdza występujące powszechnie w literaturze przedmiotu oceny jednoznacznie zaliczające system polityczny tego kraju do grupy niedemokratycznych reżimów autorytarnych lub przynajmniej pośrednich systemów anokratycznych. Zaniepokojenie budzi nie tylko wielka liczba skarg na różnorodne sposoby zakłócania podstawowego dla demokracji procesu wyłaniania reprezentantów w wolnych wyborach, ale i merytoryczna rozpiętość i pomysłowość władz krajowych w wymyślaniu fałszerstw wyborczych umożliwiających przechylenie szans na rzecz kandydatów prorządowych. Należy zauważyć, że Azerbejdżan jest niechlubnym rekordzistą ze względu na liczbę skarg na naruszenie art. 3 prot. 1 do EKPC – aktualnie 23 orzeczenia (11 dotyczących wyborów parlamentarnych 2005 r., 12 – 2010 r., wszystkie przegrane przez wspomniane państwo). Razem w tych wyrokach było 65 poszkodowanych (12 w 2005 r. i 53 ofiary naruszenia art. 3 prot. 1 EKPC w 2010 r.), wyłącznie niezależnych i opozycyjnych kandydatów na deputowanych. To pośrednio pokazuje skalę naruszeń, biorąc pod uwagę fakt, iż tylko znikoma część poszkodowanych dociera ze swoimi skargami do Strasburga. Potwierdzają to spostrzeżenia obserwatorów OBWE dokonane w latach 2005 i 2010.

Jednocześnie, praktycznie we wszystkich analizowanych sprawach ETPC wypowiedział się o systemowym charakterze naruszeń prawa do

wolnych wyborów w Azerbejdżanie. Dodatkowo reżim azerski zdaje się ewoluować, jeśli chodzi o taktykę falsyfikowania wyborów, by nie narażać się na zarzut jawnego lekceważenia orzeczeń ETPC. Głównymi sposobami eliminowania niewygodnych kandydatów w wyborach parlamentarnych 2005 r. były odmowa ich rejestracji z powodu rzekomego przekupstwa lub odwoływanie zwycięstwa kandydatów pod pretekstem niemożności prawidłowego obliczenia wyników głosowania. Po zaniegowaniu takich praktyk przez Trybunał, w 2010 r. metody te uległy zmianie. Z jednej strony administracja wyborcza dokonywała „subtelniejszego” i „merytorycznego” negowania liczby podpisów pod kandydaturą, z drugiej strony szeroko stosowano (występujący także w poprzedniej elekcji) wachlarz „ordynarnych” fałszerstw i nieuprawnionych nacisków w procesie wyborczym. Symptomatyczny wydaje się również fakt, że przeważająca większość orzeczeń ETPC stwierdzających naruszenie biernego prawa wyborczego dotyczy krajów powstałych z rozpadu ZSRR (Jasudowicz 2011: 19–37).

Praktyczna bezsilność ETPC wobec systemowych naruszeń podstawowego dla funkcjonowania rządów demokratycznych prawa jednostki – prawa do wolnych wyborów, i to w uznawanym za najbardziej efektywny międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka Rady Europy, prowokuje pesymistyczne wnioski na przyszłość. Jednocześnie zasadne wydaje się, niestety retoryczne, pytanie, czy konwencyjna zasada „rzeczywiście demokratycznego ustroju politycznego” jeszcze funkcjonuje w Azerbejdżanie przynajmniej w minimalnym, zadowalającym zakresie. Niestety problem ten nie dotyczy tylko tego państwa.

Bibliografia

- Baluk W., Siwiec O. 2007, *Republika Azerbejdżanu* [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław.
- Brzeziński M. 2010, *Konstytucyjne podstawy bezpieczeństwa Republiki Azerbejdżanu* [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zalesny, Warszawa.
- Brzeziński M. 2011, *Pozycja ustrojowa Prezydenta Republiki Azerbejdżanu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, nr 4 (8).
- Cornell S.E. 2001, *Democratization falters in Azerbaijan*, “Journal of Democracy” 2001, vol. 12, no. 2.
- Forstmeier S., Hinz Ch., Malyhina K., Matischok J., Pacheco K., Pleines H. 2011, *Azerbaijan's Political System As Assessed By Country Rankings*, “Caucasus Analytical Digest”, no. 24, 11 February 2011.
- Heinrich A. 2010, *The formal political system in Azerbaijan and Kazakhstan: a background study*, Bremen.
- Heinrich A. 2011, *The Formal Political System in Azerbaijan*, “Caucasus Analytical Digest”, no. 24.

- Jasudowicz T. 2011, *Prawo do wolnych wyborów w byłych europejskich państwach socjalistycznych*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego”, nr 2.
- Kamiński I. 2015, *Prawo do wolnych wyborów w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego”, vol. XIII.
- Konstytucja Republiki Azerbejdżanu z dnia 12 listopada 1995 roku, Zbiór Prawodawstwa Republiki Azerbejdżanu, http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?r_egnom=2618&page=1&content=text_info (23.11.2018).
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, przyjęta 4 listopada 1950 r., weszła w życie 3 września 1953 r., DzU 1993, nr 61, poz. 284.
- Kościński P., *Azerbejdżan może mieć dożywotniego prezydenta*, http://www.rp.pl/artykul/26,278623_Dozywotni_prezydent_.html (13.11.2018).
- LaPorte J. 2016 *Semi-presidentialism in Azerbaijan* [w:] *Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia*, red. R. Elgie, S. Moestrup, London, doi:10.1057/978-1-137-38781-3_4
- Meissner H., *Informal Politics in Azerbaijan: Corruption and Rent-Seeking Patterns*, “Caucasus Analytical Digest”, no. 24, 11 February 2011.
- Protocol of the Central Election (Referendum) Commission of the Republic of Azerbaijan on the voting results in the referendum conducted on March 18, 2009*, <http://www.cec.gov.az/en/8referendum2009/documents/documents.htm> (23.11.2018)
- Protokół nr I do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, przyjęty 4 listopada 1950 r., a wszedł w życie 3 września 1953 r., DzU 1995, nr 36, poz. 175.
- Siwiec O., Baluk W. 2007, *Republika Azerbejdżanu* [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajkowski, Wrocław.
- The Organisation for Security and Cooperation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR) Election Observation Mission Final Report on the Parliamentary Elections of 6 November 2005 (Warsaw, 1 February 2006).
- The Organisation for Security and Cooperation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), Election Observation Mission, Final Report on the Parliamentary Elections of 7 November 2010 (Warsaw, 25 January 2011).
- Wyrok ETPC w sprawie *Abil przeciwko Azerbejdżanowi* z 21.02.2012 r., nr skargi 16511/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Annagi Hajibeyli przeciwko Azerbejdżanowi* z 22.10.2015 r., nr skargi 2204/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Aslan Ismayilov i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 13.04.2017 r., nr skargi 20411/11 20443/11 24070/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Atakishi przeciwko Azerbejdżanowi* z 28.02.2012 r., nr skargi 18469/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Bagirov i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 17.12.2015 r., nr skargi 17356/11 30504/11 31959/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Gahramanli i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 8.10.2015 r., nr skargi 36503/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Gasimli i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 17.12.2015 r., nr skargi 25330/11 25340/11 25345/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Gaya Aliyev i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 16.06.2016 r., nr skargi 29781/11 29808/11 30372/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Gruzińska Partia Pracy przeciwko Gruzji* z 8.07.2008 r., nr skargi 9103/04.

- Wyrok ETPC w sprawie *Hajili przeciwko Azerbejdżanowi* z 10.01.2012 r., nr skargi 6984/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Karimov przeciwko Azerbejdżanowi* z 25.09.2014 r., nr skargi 12535/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Kerimli i Alibeyli przeciwko Azerbejdżanowi* z 10.01.2012 r., nr skargi 18475/06 22444/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Kerimova przeciwko Azerbejdżanowi* z 30.09.2010 r., nr skargi 20799/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Khanhuseyn Aliyev przeciwko Azerbejdżanowi* z 21.02.2012 r., nr skargi 19554/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Khanhuseyn przeciwko Azerbejdżanowi* z 21.02.2012 r., nr skargi 19554/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Kovach przeciwko Ukrainie* z 7.02.2008 r., nr skargi 39424/02.
- Wyrok ETPC w sprawie *Mammadli i inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 30.06.2016 r., nr skargi 2326/11 8055/11 25355/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi* (nr 2) z 10.01.2012 r., nr skargi 4641/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Namat Aliyev przeciwko Azerbejdżanowi* z 8.04.2010, nr skargi 18705/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Orujov przeciwko Azerbejdżanowi* z 26.07.2011 r., nr skargi 4508/06.
- Wyrok ETPC w sprawie *Petkov i inni przeciwko Bułgarii* z 11.06.2009 r., nr skargi 77568/01.
- Wyrok ETPC w sprawie *Samadbayli i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 13.04.2017 r., nr skargi 36821/11 37656/11 37661/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Sarukhanyan przeciwko Armenii* z 27.05.2008 r., nr skargi 38978/03.
- Wyrok ETPC w sprawie *Seyidzade przeciwko Azerbejdżanowi* z 3.12.2009 r., nr skargi 37700/05.
- Wyrok ETPC w sprawie *Shukurov przeciwko Azerbejdżanowi* z 27.10.2016 r., nr skargi 37614/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Soltanov i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 16.06.2016 r., nr skargi 30362/11 30581/11 30728/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Tahirov przeciwko Azerbejdżanowi* z 11.06.2015 r., nr skargi 31953/11.
- Wyrok ETPC w sprawie *Vugar Aliyev i Inni przeciwko Azerbejdżanowi* z 17.12.2015 r., nr skargi 24853/11 28465/11 28502/11
- Zalesny J. 2013, *System konstytucyjny Azerbejdżanu*, Warszawa.